

Спогади

1

Я хочу подати до уваги турецькому народові, а ще більше турецькій інтелігенції, мої спогади і погляди, а також деякі документи. Прошу не думати, що я випускаю їх тому, що бажаю бачити їх надкрукованими, як те робить багато політичних діячів.

Коли я вихожу перед нарід з моїми спогадами, то я маю певну мету. Яку ж саме?

Нині ще не можу цього сказати. В кожному разі, коли громадянство буде читати ті сторінки моїх спогадів, що щиро й ясно виявляють мої плани й думки, то йому стануть відомі документи, які дають змогу сподіватися на краще оцінювання нинішньої ситуації.

Коли б події не ствердили з такою ясністю, як помилялися всі ті, чії силуети я накреслював, я б іще сумнівався, що справедливність моїх поглядів усі приймуть. Але я не думаю, щоб нині існували підстави на такі сумніви.

2

Я ніколи не вірив в те, що велика війна кінчиться щасливо для наших союзників. Проте з моменту, коли наша участь у цій війні стала фактом, я старався добре керувати операціями на всіх тих фронтах, на яких мені доручали командування. Цього не можна сказати за інших.

Заступник найвищого отамана, Енвер-паша, губив армію при всіх операціях, якими керував. Так було і з кавказьким походом (грудень 1914 р.). Він і його друзі (партія Єднання і Прогрес) давно вже поставили Турцію в аномальне становище. Піддання армії чужій військовій місії було непоправною помилкою.

Я не маю наміру винувати німців і німецьку військову місію, бо відповідальність лежить перш за все на наших державних діячах. Це вони поклали запросити її, не діймаючи віри власній армії. Вони жалілися німцям на хиби турецького народу і запросили їх на пораду. Отже мусимо вибачити німцям, коли вони, озвавшись на це запрошення, мали наші провідні кола за людей нездібних і цілком позбавлених авторитету.

Я особисто був обурений, що армію підпорядкували місії нишком і без ніяких обмежень. Коли я випадком дізнався про це ще перед тим, як питання було остаточно розв'язане, я вважав за свій обов'язок

¹⁾ Президент турецької республіки.

висловитися перед властями проти цього. Я ужив усіх заходів, щоб відповідні сфери вчули мій голос. Але вони нічим не реагували на мою думку і навіть не захтіли відповісти мені.

Тільки один із моїх колег, що обіймав тоді дуже важливу посаду в генеральному штабі, зважився боязко зачепити цю тему в розмові зо мною.

„Любий мій, в нас більший досвід, як у тебе. Я розумію, що тебе порушає любов до народу і отчизни, але вона робить з тебе мрійника. Ти, як видно, не ставив собі питання, чи варті цей народ і ця отчина такої високої любови й віри. Я тебе запевняю, що серед нас є геніяльні люди; ти не мав нагоди зустрітися з ними. Коли б ти мав змогу поговорити з ними хоч один раз, ти підписався б під їх програмом охитніше, ніж хто з нас“.

Я добре знав людей, про яких говорив мій колега. Однак я не став їх називати, а тільки зауважив, що він фальшиво оцінює ситуацію. Мій розмовник відповів на це з ентузіазмом людини, певної геніяльності своїх концепцій:

„Кемалю, Кемалю, ти береш на себе велику відповідальність за майбутнє. От побачиш, сам будеш вдоволений з того, що ми тепер робимо, і будеш гордий на досягнені нами результати“.

Тоді було багато таких, котрі вірили тому, що казав мій колега, тим більше, що він умів говорити доводливо. На мене його аргументи не справляли жодного враження. Я вважав їх за не реальні, так само як серйозність його думок і щирість патріотизму. Але, переконаний, що мої аргументи не будуть мати наслідків, я мовчав.

Та проте, наприкінці нашої розмови я не міг утриматися, щоб не сказати:

„Так, вірю, що ви наробите багато, але боюся, що ваші діла кинуть отчизну в безодню. Якщо тоді я і ті, що поділяють мої погляди, будемо ще живі, ми вам нагадаємо сьогоднішню розмову. Бажаю, щоб ви не довели рідного краю до такого становища, коли нема вже ради на лихо“.

Мій розмовник не відчув серйозности моїх слів і тільки відповів: — „Не бійся, друже“.

Треба сказати, що з числа осіб, які мали на той час відповідальне становище, моєму колезі можна було вірити більше, як іншим.

Про ці самі справи я говорив і з іншими. Ці навіть не шукали аргументів, щоб мене переконати; вони просто говорили неправду. Вони мали себе за таких великих державних людей, тонких дипломатів і випробуваних політиків, що були певні успіху. Вони навіть не помічали, що я говорив з ними з почуттям великого жалю.

Бідний Талаат-паша! Я так за ним жалував, коли довідався, що його вбито на вулицях Берліна, та ще й кулею вірменина.

Коли він був великим везіром, я розмовляв з ним про дуже важливі питання. Він думав, що омили мене своїми відповідями і за годину після нашої розмови тішився тим перед одним моїм знайомим.

Через два дні, коли несподівано для нього вибухли події, він викликав мене опівночі, щоб вислухати, що я думаю з приводу розпоряджень, які треба було зробити. Мій приятель, що я казав про нього вище, був при тім.

На поставлені Талаат-пашою питання я відказав:

— „Тепер ви питаєте моєї думки. Як я можу подати її, коли ви два дні тому старалися ввести мене в блуд в справах першорядної ваги та ще й висловлювали своє задоволення з того“.

— Нічого подібного.

— З нами особа, якій ви це казали.

3

Щоб дати уявлення про тогочасні настрої, наведу ще один епізод з одним визначним політичним діячем Отоманської імперії.

Я командував військом, що боролосся під Алі-Бурну і Анафартас (Галіполійський півострів). Мені здавалося, і цей погляд поділяли не тільки мої друзі, але й вороги, що я вчинив певні послуги рідному краю, допомагаючи успішно боронити столиці.

Раз, після боїв, я поїхав до Константинополя, щоб подивитися на великих державних людей імперії.

Дійсною причиною моєї поїздки були побоювання за долю держави. Я хотів висловити особам, що тримали владу, мій погляд на становище. Подався до міністра закордонних справ.

На той час за помічника міністра був Халіль-бей, якого я знав з нашого посольства в Софії (1913 — 1914 р.). Відтоді я був з ним в найкращих приятельських стосунках.

Я просив Халіль-бея доповісти міністрові про моє бажання бачитися з ним. По хвилі Халіль-бей переказав мені прозьбу міністра почекати. Я став ждати, не пам'ятаю, скільки часу. Міністр весь час приймав якихось невідомих осіб. Я спостерігав, як особи, що прийшли після мене, діставалися до міністерського кабінету вперед від мене. Мене це починало гнівити, і я зауважив Халіль-беві:

— „Мабуть, його вельможність забув за мене.“

Халіль-бей ще раз нагадав.

— „Нехай дожидає“, була відповідь.

Я сів коло Халіль-бея й запитав:

— „Чи ваш міністр завжди марнує час на приймання таких відвідачів?“

Мій розмовник, людина дуже чемна, нічого не відказав. Трохи згодом двері міністерського кабінету одчинилися—і мене попросили увійти.

В цей момент я розмовляв з Халіль-беєм про дуже важливі речі.

— „Що вам завгодно? — питаю.“

— „Пан міністр просить вашу вельможність до себе“

— „Нехай дожидає“, відповів я.

Я увійшов до кабінету міністра аж після того, як кінчив досить довгу розмову з Халіль-беєм.

Міністр прийняв мене стоячи. В довгій промові він почав доводити, що становище Турції як у військовому відношенні, так і в інших, чудове. Я подякував за це експозе і попросив дозволу зробити кілька зауважень.

— „Прощу, звичайно.“

Я почав:

— Я не бачу, щоб наше становище було таке добре, як ви його освітлюєте. Я прибув до Константинополя з поля бою, де був

командувачем і де боротьба була тяжка і запекла. Буду дуже вдячний, якщо пан міністр волисть мене вислухати.

— З приємністю.

— Пане міністре, ситуація далеко не така блискуча, як ви її уявляєте. На вас лежить відповідальність за закордонну політику і якщо ви будете будувати ваші думки на хибних засновках та інформаціях, то небезпечність, що нам загрожує, стане ще реальнішою.

— „Пане полковнику, не розумію, що ви хочете сказати.

— Держава іде до загибелі. А ви кажете, що оцінюєте становище зовсім інакше. Вибачте; я повинен був сказати так, і ви добре розумієте становище, але маєте мене за людину, яка не годна це зрозуміти, і тому не хочете говорити зо мною цілком одверто. Це цілком правильно з боку міністра, свідомого своєї важливої ролі і відповідальности. Але, пане міністре, я людина, з якою можна говорити про все. Наша розмова залишиться між нами. Мені хотіло б ся освітити ситуацію з іншого боку. Ви не бійтесь говорити правду. А правда *не* в тім, що ви говорите, а в тім, що я говорю.

Набравши важного вигляду, міністр відказав:

— „Пане полковнику! Я вам дав докази моєї прихильности, бо мені сказали, що Мустафа - Кемаль, що командував під Алі - Бурну і Анафартас, має великі заслуги. Заради того я прийняв вас увічливо. Але ваші слова примушають мене змінити моє поводження. Ні моя особа, ні моє становище не можуть бути об'єктом вашого суду й критики. Я—міністр, і разом з моїми колегами маю безмежну довіру до найвищого отамана й до його генерального штабу. Ви можете оставатися при ваших сумнівах, але є факти, яких ви не знаєте. Я не повинен розбивати ваші сумніви. Коли ви прийшли сюди вимагати пояснень, ви вибрали не той шлях. Зверніться до генерального штабу, і там знайдуться люди, які зможуть дати вам пояснення в тих межах, в яких ви маєте право бути поінформованим.

— Дуже вдячний вам за те, що покажете мені відповідний на вашу думку шлях. Проте дозвольте подати вам до уваги кілька питань. По-перше, будьте ласкаві мати на увазі, що я хочу говорити про армію. З того моменту, коли я зробився офіцером, я перебуваю в найтіснішому контакті з армією. Як начальник, я відіграв певну роль і, мені здається, не був некорисний. Мало знайдеться людей, що як я зможуть правдиво оцінювати вартість турецької армії і що з неї можна зробити. Ви мене ображаєте, маючи мене за офіцера недосвідченого, який нинішнє своє становище завдячує тільки випадкові. Вас виправдує тільки те, що ви через ціле життя, навіть відбуваючи відповідальні державні функції, ні разу не зіткнулися з дійсністю.

Ви мене радите звернутися до генерального штабу. Але, пане міністре, хіба ви не знаєте, що в нас немає генерального штабу. Є штаб, але німецький, німецький генеральний штаб, який так насмілювався, що перш за все виключив мене з армії. І до цього генерального штабу ви мене посилаєте“.

За два дні я дізнався, що міністр нарікав на мене перед своїми колегами і навіть жадав кари на мене. Я щиро посміявся.

Еге ж, тоді всі були певні, що уряд почував себе дужим, спираючись на знесиленого фізично й морально шефа, званого династією;

думали, що пуста річ — покарати якогось Кемаля. Але я знав, що всі ці обмежені люди, з яких один мав себе за вченого, другий — за генія, третій — за диктатора, були безсилі проти скромного Мустафи - Кемаля. Вони могли зробити одно: вповаючи на багнети, якими розпоряджали, іміти Кемаля й повісити. Я мав би за ласку небесну, коли б народ довідався, що така моя загибель. Але вони не зважилися. Чому? Гадаю, не були певні, що здоліють це виконати.

4.

Від самого початку великої війни мені не давало спокою тяжке передчуття її трагічного кінця.

Я пробував переконувати й протестувати. Змагався проти походу до Суецького каналу і критикував призначення мене на керівника Геджаської експедиції. Все це не мало наслідків, хоч про людське око зо мною годилися. Пізніше непорозуміння збільшилися. Всі пам'ятають конфлікт з так званою армією „Вільдерим“ і період мого командування нею.

Коли мене не зводить пам'ять, саме через ці події я відчув, як тяжко мені далі гамувати чуття обурення. Надходив останній момент; треба було покласти край мовчанню й покорі. Я бачив, як хвиля неслави заливала Туреччину.

Результатом мого поводження була неласка до мене. Я уміснене уживаю цього терміну і через ціле своє життя ні разу не почував себе нещасним з приводу якої-небудь „неласки“. Я сміявся з тих, хто казав, що на мене гнів покладають. Річ була не в тім.

Що б вийшло, якби я був людина самолюбна та й тільки злорадісно дивився, як мої побоювання здійснюються? Хіба міг я радіти з нещастя, що звідусіль погрожали моїй отчизні? Моя мета була — виправити помилки моїх попередників; я намагався урятувати Туреччину від тої неслави й бруду, в які вона лучила.

Коли я вперше командував сьомою армією, так званою „Вільдерим“, між мною й генералом Фалькенгайном стався серйозний конфлікт. Генерал Фалькенгайн командував групою, в яку входила і моя армія. Чутки про цей конфлікт дійшли до вищих сфер. Коли я довідався, що мої дії не сподобалися, я негайно реагував. Заздалегідь готовий на всі наслідки за свій учинок, який можна було зрозуміти, як одвертий бунт, я негайно зняв з себе командування, передав його Алі - Різа - паші і після того доповів вищій владі.

Генерал Фалькенгайн, замісник найвищого отамана і командувач 4-ї армії намагалися дружнім умовленням відрадити мене від цього вчинку. Це вмовлення показало, до якої міри люди не свідомі становища, і заставило мене ще виразніше підкреслити мій учинок. Нарешті вони погодилися з фактом, але щоб замаскувати перед суспільством дійсні причини мого відходу, вони призначили мене на командувача 2-ї армії, якої штаб знаходився в Діярбекиру. Здавши на якусь формальність, я зрікся і цього призначення. Тоді мене повідомили, що мені дано відпустку на два місяці; цей жест мав показати, що, всупереч моїй оцінці, в обстанові нема нічого незвичайного.

5.

Напередодні мого від'їзду з Константинополя, коли я мав обняти командування 7-ю армією, на мою приватну квартиру на Бешікташ з'явився молодий німецький офіцер з прикомандированим до штабу генерала Фалькенгайна турецьким офіцером-перекладачем. Німецький офіцер сповістив мене, що з доручення ген. Фалькенгайна має передати мені одну „річ“. Я попросив принести ту річ в кімнату: то була невелика, гарна шкатулка. На моє питання, що це таке, німецький офіцер відказав:

„Як пан генерал виїжджає з Константинополя, то генерал Фалькенгайн присилає вам трохи золота.“

Я ніколи йому не говорив про мої особисті справи, тому подумав, що ген. Фалькенгайн передає мені ці гроші на потреби армії. Я зауважив через турецького офіцера, що гроші мабуть помилково принесені до мене.

— „Ви повинні були передати їх інтендантові армії, не турбуючи мене зайвим клопотом“.

Коли німцєві переклали ці слова, він швидко відказав:

— „Ні, ні; це зовсім інше.“

Я наказав нашому офіцерові дізнатися в німця про суму, приготувати розписку і дати мені підписати. Німець відмовлявся брати розписку.

— „Цей офіцер“, — сказав я, — як видно, не знає наших звичаїв. Нехай візьме розписку і передасть її маршалові. А ви зараз запросіть інтенданта, щоб він взяв гроші“.

Так і зробили. Шкатула з золотом кілька місяців зберігалася в інтендантурі, а моя розписка — в досьє Фалькенгайна.

Передаючи командування 7 армією Алі-Різа-паші, про що вже згадувалося, я йому передав і шкатулу. Алі-Різа-Паша написав нову розписку, яку я одіслав в штаб Фалькенгайна з двома моїми ад'ютантами: Джевах-Аббас-беєм і Саліх-беєм, наказавши їм: побачити особисто маршала, передати йому нову розписку і взяти в нього мою стару.

Не вважаючи на труднощі, ад'ютанти точно виконали мій наказ. Вернувшись, вони доповіли:

— „Маршал не пам'ятає, щоб передавав вашій вельможності якісь гроші, і каже, що в нього нема розписки з вашим підписом. Також не хоче прийняти розписку Алі-Різа-паші“.

На це я їм відповів:

— „Наказую вам негайно вернутися до генерала Фалькенгайна і переказати йому: золото, яке ви прислали Мустафі-Кемалю-паші, зберігається нерушене. Розписку на нього вам дано. Коли ви будете заперечувати одержання розписки, це не змінить стану речей. Коли ви її загубили, ми вернемо ваше золото під вашу розписку. Ви повинні були знати, що наш командувач не є людина, здібна за кілька монет забути інтереси держави. Коли ви сумніваєтеся в цьому, Кемаль-паша готов розвіяти ваші сумніви так перед вами, як і перед суспільством. Ваше золото ціле; підпис Мустафи-Кемалю-паші, цінніший за золото, не може більше залишатися в ваших руках.“

Наказую вам не являтися до мене до виконання цього наказу". За годину ад'ютанти вернули мені розписку.

Дуже можливо, що маршал Фалькенгайн пробував таким самим способом обманювати й інших, даруючи їм шкатули з золотом.

6.

Здавши командування 7 армією, я побачив, що не маю грошей навіть на переїзд до Константинополя від Алеппо. Але в мене було десятеро коней і жереб'ят, яких я сам виплекав. Я запросив Саліх-бея і сказав:

— „Продайте пару коней, щоб ми могли доїхати до Кон-поля“.

Дожидаючи продажу, я жив як гість в сім'ї одного приятеля. Це волоклося довго, бо не знаходилося покупців. Наші офіцери не були такі багаті, щоб дозволити собі на таку купівлю. А місцеві багаті опасувались реквізіцій. Ми вже не мали надії на продаж.

Тим часом, діло, якому ми служили, не можна було відкладати.

Говорю про це ось чому. Раз в Алеппо я розмовляв з одним дуже відомим командиром. Він в усім годився зо мною.

— „Що ж треба чинити? — питає.

— „Найменше, що вам слід зробити, це податися в відставку“.

Мій розмовник, запевняючи мене з слезами на очах, що пристає на мою думку, сказав:

„Генерале! у мене нема ніяких засобів утримувати моїх дітей, що я так люблю“.

Коли не помиляюся, я відповів:

— „Ефенді, йдеться про долю турецького народу. Держава близька до розпаду. Ваші слези показують, що ви правильно розумієте становище. Перед таким питанням повинні замовкнути всі особисті міркування й мотиви“.

Я надавав великої ваги участі цієї людини в нашій справі, бо завдяки своєму становищу він мав великий вплив на широкі маси і до його голосу прислухалися.

Тим часом мені не щастило продати моїх коней. Тоді я зустрівся з командиром 4 армії, що був одночасно і морським міністром. Ми розмовляли з ним на різні теми і в принципіальних поглядах не розходилися. Мені б довго довелося розповідати про всі фази наших відношень. Скажу тільки, що Джелал-паша виявляв до мене багато приязни. Ми були знайомі давно. Я знав його багато раніше, ніж він став генералом і командиром армії. Він мене теж знав не тільки від часу командування армією в Алеппо. Ми знали один одного ще тоді, коли він яко майор генерального штабу працював в маленькій кімнаті штабу з армії в Салоніках. Його інтелігентність, дільність і сумлінність з'єднали йому симпатії колег. Не вважаючи на свій невеликий чин, він мав великий авторитет. Я був тоді молодий, недосвідчений офіцер в ранзі капітана. Мене називали „жовторотим“, особливо старі професіонали. Я був свідомий ріжниць в нашій становищі і не пробував боронитися. Не робив цього тим більше, що бачив, як ці люди не годні були побачити, що наближається нова епоха. Часами я пробував звернути їх увагу на зміни, що

відбувалися, але незабаром переконався, що ці люди є заступники епохи, цілком відмінної від тої, в яку ми вступали. Спроба зблизити світила старого світу з сонцем нового дня була неможлива. Кожне з тих світил хотіло світитися, розпускати блискіт, і не можна було кожному з них відмовити права на те.

7.

В Салониках на „Площі свободи“ є кілька відомих ресторанів, як Олімп, Палас, Кристаль і ін.

Раз увечері я зайшов в один ресторан. Заля була переповнена. Мені сказали, що на першому поверсі є кімната, в яку ведуть укриті в кутку сходи. Я пішов туди, але і в цій кімнаті було повно людей. Один із столиків, до якого я підійшов, був зайнятий людьми, подібними на революціонерів. Вони пили пиво і закусували раками. Розмова йшла в патріотичному дусі. Говорили, що потрібна революція, а щоб її зробити, потрібні великі люди. Мені здавалося, що з них кожен хотів би зробитися великою людиною, але не знає, як цього досягти. Один з них сказав:

— „Я хотів би бути подібним на Джемалю. Присутні погодилися з ним.

Зауваживши, що я холодно розглядаю їх, вони обернулися до мене. Вони сподівалися, що я пристану на їх думку про Джемалю, бо знали, що я близько знайомий з ним. Я нічого їм не сказав, але в голові мигтіло:

— „Не подобається мені той чоловік, який думає, що для того, щоб рятувати рідний край, треба бути великим, який вперед того як стати великим, шукає підходящого зразка, який живе з переконанням, що держава загине, коли він не стане великим. Такі люди ніколи не будуть великі.

Я відчував, що моє поводження не задовольняло колег. Не сумніваюся навіть, що проміж себе вони міркували так: цей чоловік має себе за великого, але його погляди вузькі. Він не годен як слід оцінювати справжню величність. Тому не варт заходити з ним у близькі стосунки.

Круг цього столика утворилося дві думки: позитивна і негативна. На першу думку — треба перше зробитися великим чоловіком, і вже після того рятувати отчину; на другу — великих людей не творять слова; треба вчинити великі діла, після чого питання про величність розв'яжеться само від себе.

Я розповідаю про це, маючи великий досвід. Справедлива була друга думка.

8.

Якось раз Джемаль-бей умістив в одній салоницькій газеті статтю. Коли ми того дня після служби сіли в трамвай, щоб їхати в Олімп, він подає мені газету й питає:

— „Читав сьогоднішню передову?

— „Читав.

— „Ну, і що скажеш?”
— „Звичайна стаття поганого журналіста.”
— „Ти помилявся: цю статтю написав я.”
— Вибач, будь ласка, не знав. Але я волів би, щоб не ти її писав. Мій любий, не дбай за прихильність людей з пташачим мозком. Вона нічого не варта. Ти зміркуй наше становище і згодься, що воно потребує самовіддання й жертв.

Коли ти будеш витрачати сили на усугублення людям звичайним, не знаю, що ти дістанеш за це тепер, але певно скажу, що ти поховаєш своє майбутнє. Адже не треба забувати, що наші широкі маси не розуміють дійсного становища. Вони осліплені фіктивним блиском одної особи.

Справжнє величчя полягає не в умінню підлещуватися й обманювати, а в розумінні дійсних потреб держави і умінню сміло реалізувати назначену мету. Всі, кому ти стараєшся нині догодити, завтра будуть проти тебе. Кожен буде старатися збити тебе з дороги, буде жбурляти під ноги каміння. Вони не будуть шанувати тебе, будуть вважати слабким, вікчемним, без сил і засобів. Тобі доведеться перемогати тисячі перешкод з певністю, що ніхто не поспішиться допомогти тобі. І коли після всього того до тебе прийдуть і будуть називати великим, тобі останеться тільки розсміятися їм в лице“.

Джемаль - бей мовчки слухав мене. Незадоволення за критику розвіялося.

9.

Як я вже казав, покупця на коні не знаходилося. В розмові з Джемаль - пашею я йому кажу:

— „Генерале, я мушу продати кілька кровних коней, але не можу знайти покупця. Чи не можете мені допомогти?”

— „Почнімо з того, що я звелю моїм ветеринарам оглянути ваших коней“.

— В Діярбекиру німці й австрійці мені казали, що ці коні варті цілого маєтку. Вони справді добрі. У всякім разі звеліть їх обдивитися.

Джемаль - паша запропонував мені 2000 тур. фунтів золотом. Я зразу погодився і негайно виїхав з своїм ад'ютантом до Константинополя.

Раз в Константинополі дістаю від Васиф - паші, що був помічником морського міністра, листа з доданою до нього телеграмою Джемаль - паші такого змісту:

„Продав ваші коні за 5.000 фунтів. Купив у вас занадто дешево. Куди переслати 3000 фунтів?”

Я пішов до Васиф - паші та й кажу:

— „Не розумію цієї депеші. Я продав Джемаль - паші моїх коней за 2000 фунтів. Він перепродав за 5000. Але ж він не повинен вертати мені ріжницю.”

Проте Джемаль - паша переслав мені через морське міністерство 3000 фунтів.

Мушу навести цю подробицю, бо ці гроші допомогли мені в дальшій роботі.

Коли я був у Константинополі під час окупації, зважившись розпочати здійснення моєї мети, чимало осіб, що зрозуміли значіння моєї ініціативи, явилось до мене з пропозиціями. Я всі їх одкинув, бо тим людям чужі були ідейні побуди. Серед пропозицій було багато прикладів брутального цинізму.

10.

На гроші, одержані від продажу коней, ми приїхали до Константинополя. Моя мати й сестра жили тоді на Бешикташ, ч. 76. Я почав шукати собі помешкання.

З-замолоду я не любив жити разом ні з матір'ю, ні з сестрою, ні з при-чтєлями. Завжди жадав бути самотнім, нічим не зв'язаним і завжди умів відповідно улаштуватися.

Я мав ще й іншу так само чудну рису: не терпів нічиїх порад. Хто живе в сім'ї, тої розуміє, як трудно позбутися порад, даваних дуже часто з найліпшими намірами. В таких випадках доводиться вибирати між двома альтернативами: або слухатися порад або знехтувати ними. Я вважав, що обі ці альтернативи незручні. Як же слухатися матери, старшої від мене на 20—25 років. Хіба це не значить іти назад? З другого боку, не слухатися матери—значить завдавати їй жалю. А я глибоко шанував свою мати, тому й старався того уникати.

Мушу сказати, що й мати й сестра вірили в мене і чимало допомагали мені в конспіративній роботі.

1910 року ми організували в Салоніках революційний комітет, цілком розуміючи, які це може мати для нас наслідки.

Близько перед прокламуванням конституції у мене відбувалися нічні збори. Наша досить велика квартира, гарно розмальована, була проти промислової школи. Серед присутніх був Кіяміль-бей, кавалерійський офіцер, пізніше убитий. Він умів зібрати для нашої справи чималу суму грошей.

Прислуга, зацікавлена нашими розмовами, розповіла матері, що нагорі відбуваються якісь суперечки, де говорять про гроші, плани і інше.

Мати, літня й слаба особа, встала з постели, підійшла до дверей моєї кімнати, послухала наші розмови і вернулася до себе. Коли ми розійшлися, я думав, що мати спить. Але скоро вийшов останній гість, вона увійшла до мене.

„Дитино моя, я хотіла б знати тільки одно: невже ти і твої товариші збираєтесь бунтувати проти падишаха, який має владу сімох святих?

Доти я ніколи не розкривав перед матір'ю ні моїх поглядів ні наших намірів. Але цього вечора мати все чула і все зрозуміла. Не було більше рації ховати наші таємниці і від неї і від сестри. Я поклав усе сказати їм.

— „Так, мамо; людина, яка на твою думку обдарована владою сімох святих, насправді безсила. Може, ти цього не розумієш, а може ти одищуєш мене і станеш по стороні цих святих.

Мати помовчала хвилинку та й каже:

— „Сину мій! Ти молодий. Коли ви вже заходилися коло таких справ, скажи, чого ви хочете? Вияви свою таємницю. Будьте обережні.

Трудно досягти вашої мети. Найхутче ви загинете. Що ж робити? Ти мій син. Мені тяжко, що ти ідеш на видиму смерть.

— „Робота вже почалася, мамо. Як людина чести, я не можу вступитися. Чи не хочеш ти стати мені на заваді?”

— Ні, любий. Якщо ти взяв на себе якісь обов'язки, мені було б сумно, коли б ти відступився. Ти більше за мене освічений, і не мені відмовляти тебе від речей, які ти ліпше за мене розумієш. Тільки за одно прошу: майся на обережності. Найголовніше, щоб тобі щастило. Робить.

11.

Я оселився в невеликому номері Péra Palace.

На той час мене обняла туга, бо здавалося, що все пропало. Я розраджав себе тільки тим, що іноді трапляється загублені речі знайти.

Під час одного нападу такого настрою, до мене звернувся спершу через посередників, а потім і безпосередньо, Енвер-паша з такою пропозицією.

— „Германський імператор запросив його величність султана на свою головну квартиру. Ми рішили, що його величність з огляду на стан свого здоров'я не зможе особисто скористати з цього запрошення і що замість нього поїде наслідник престолу. Чи згодні ви його супроводити?”

Подорож в таких умовах мені видалася цікавою і я зразу погодився.

Швидко зрядившись, ми призначали від'їзд через два дні.

Напередодні від'їзду мене мали представити наслідникові престолу. Разом зо мною в принца Вахит-ен-дина мав бути нинішній командир 5 корпусу, тоді ще полковник, Наджи-паша, мій професор у військовій школі Harlie. В призначений час ми явилися до палацу. Нас увели в залю, приоздоблену арабськими килимами. Одинокою меблю був великий диван з двома кріслами по боках. Ми опинилися серед юрби в сурдутах.

По хвилі в залю вийшов чоловік, одягнений як і решта, в сурдут. Оба ми його не знали. Він сів у правім кутку дивана. Нас посадили в крісла по боках. Він заплющив очі і замислився. За кілька хвилин він розкрив очі і вшанував нас такою розмовою:

— „Я радий, що маю честь познайомитися з вами, панове.

І знов заплющив очі. Я почував себе ніяково і обдумував, що йому сказати на відповідь, не знаючи, чи можна взагалі що-небудь говорити. Поглянувши на Наджи-пашу, я зауважив, що він теж не знає, що треба чинити. Я став чекати, що ще скаже цей чоловік. Він знов розплющив очі і спитав:

— Чи правда, що ми маємо відбутися подорож?

— Так, ми повинні відбутися подорож“, — відказав я, зніяковівши.

Мушу признатися, що перше вражіння було таке, що ми маємо до діла з божевільним. Я поклав не підтримувати розмови і встав.

— „Ваша високість, за два дні ми виряджаємося в дорогу. Зустрінемося на вокзалі в четвер увечері. Від'їзд з вокзалу Сикерджи.

Ми попрощалися і вийшли з палацу.

В розкішній двірській кареті в мене з Наджи-пашею відбулася приблизно така розмова:

— Нікчемна, нещасна, жалюгідна людина! Що з ним роботи?

— Дійсно.

— Цей нещасний завтра буде падишахом. Чого можна від нього сподіватися.

— Нічого.

— Але що ж ми повинні робити, ми, що є в розцвіті наших розумових сил і свідомі долі нашої держави.

— Небагато.

В четвер увечері я поїхав на вокзал. Напередодні я посилав у палац попередити почет наслідника, що наша поїздка мусить мати військовий характер. На вокзалі Сикерджи я з подивом побачив принца в цивільному. Я підійшов до його церемоніймейстера Іхсан-Бей і сказав:

— Я вчора посилав у палац попередити, що принц повинен їхати в військовій мундирі. Ви йому сказали про те?

У відповідь на це Іхсан-Бей сам спитав мене з погордою:

— А ви хто?

— Моє становище дозволяє мені не давати вам жодних пояснень. Я вас питаю: я доручав його високості бути в військовому мундирі. Ви йому говорили про це?

Мій рішучий тон примусив його відказати:

— Говорив, але він не побажав.

— Чому?

— З вашого дозволу я з'ясу.

Іхсан-бей розповів, що принц був призначений на дивізійного генерала, а згодом його сповістили, що він тільки бригадний генерал. Принц образився і відповів, що не приймає нижчого рангу, коли його позбавили вишого. Ось чому Вахит-ед-дин, не маючи військового чину, повинен був явитися на вокзал в цивільному.

Було зайво далі турбуватися особою Іхсан-бей. Поїзд був готовий. Почесна варта приготувалася віддати честь. Я підійшов до принца, що розмовляв з Енвер-пашею і сказав:

— Почесна варта дожидає, щоб віддати вам честь. Прошу вашу високість наблизитися до неї.

Вахит-ед-дин подивився на мене, ніби питаючи, як це зробити.

— Прошу вашу високість іти вперед, а ми за вами.

Проходячи перед фронтом почесної варти, Вахит-ед-дин вітав її обома руками, що не було ні натурально, ні розумно.

Сіли у вагон. Коли поїзд рушив, я одчинив вікно й кажу:

— Вашій високості слід вітати через вікно військо і народ.

— Навіщо? Хіба то конче треба?

— Так, це конче треба.

Вахит-ед-дин слухняно виконав мої вказівки. Поїзд мчав через передмістя Стамбула. Вахит-ед-дин пішов у призначений для нього вагон. Для мене був призначений той, в якому ми були в момент відходу поїзда.

Перед від'їздом я говорив якомусь Рефікові, що належав до почету:

— Я б хотів поміститися і спати коло принца.

Рефік обіцяв це зробити. Коли поїзд рушив, я побачив, що зроблено інакше. Я спитався, в чім річ. Мені відказали:

— Наш владар хоче, щоб його оточали його слуги. Пан генерал може турбувати принца, принц генерала. Тому довелося помістити вас у сусідньому вагоні.

Я подумав, що Рефік має рацію. Так, йому лучче, коли принца оточатимуть його люди, а на чолі їх буде сам Рефік.

Залишаючи позад себе Константинопіль, поїзд мчав через Тракію. Хтось увійшов до мого вагону.

Наш владар просить пана генерала до себе.

Признаюся, я дуже зрадів. Явилася змога ближче придивитися до майбутнього падишаха.

Вахит-ед-дин дожидав мене, стоячи в салоні. Привітавшись, він сів і попросив мене сісти. Я побачив перед собою зовсім іншу людину, ніж ту, яку я бачив першого разу з закритими очима. Широко розкривши очі, він довго вдивлявся в мене і нарешті врочисто заговорив:

— Вибачте, генерале. Мені до самої останньої хвилини не сказали, хто буде мене супроводити. Аж після того, як рушив поїзд, я дізнався, що зо мною їде один з командуючих, якого я добре знаю і високо ціню. Я вас знаю дуже добре. Знаю вашу діяльність і перемоги під Алі-бурну і Анафартас. Ви, пане генерале, є один із командуючих, що врятував Константинопіль і все становище. Я дуже радий і маю за честь, що ви мене супроводите.

Вахит-ед-дин говорив поволі і ясно. Мене це здивувало. Я подякував за чемну мову, і ми дуже довго і щиро розмовляли про всілякі важливі предмети. Нарешті, не бажаючи занадто затягати нашу розмову, я дозволився вернутися до свого вагону.

Я був надзвичайно задоволений результатами нашої розмови. Я переконався, що це була цілком інтелігентна людина. В часі першої нашої розмови в Константинополі принц поводився чудно з причин, цілком зрозумілих усім, хто знав тогочасні умови. Тут, далеко від столиці, оточений вірними людьми, він міг вільно оставатися таким, яким він був справді. Я теж дістав можливість з'ясувати йому наше становище і вказати на ті обов'язки, які воно накладало на нього. У мене навіть зродилися надії, що мені пощастить прихилити принца до активності в деяких питаннях, на які він міг мати вплив.

Подорож тяглася довго. Кожен день давав змогу розмовляти з Вахит-ед-дином. Я переконався, що з цією людиною можна було співробітничати з умовою, коли його переконати і лояльно підтримувати. Я почав уговоряти Наджи-пашу й інших, що для добра отчизни треба в цім напрямку підготовляти принца. У здогадах про те, що нам принесе майбутнє, ми відбували нашу подорож.

12.

Наш поїзд прийшов у невелике місто, де була німецька головна квартира. На вокзалі нас зустріли делегації і почесна варта. Прибув кайзер. Поруч нього стояли Гінденбург і Людендорф. За ними всі вищі офіцери головної квартири.

Після обопільних привітань і короткої розмови між кайзером і Вахит-ед-дином, в якій за перекладача був Наджи-паша, ми підказали принцеві, щоб він представив кайзерові свій почит.

Представлення почалося з мене. Тримавши одну руку на грудях за бортом мундира, кайзер дав мені другу і голосно по-німецькому сказав:

— 16-й корпус, Анафартас.

При цих словах всі обернулися до мене. Догадуючись, про що говорить кайзер, я трохи зніяковів і спустив очі. Моє поведження ніби збудило в кайзерові сумнів і він запитався:

— Хіба ви не Мустафа Кемаль-паша, що командував 16-м корпусом під Анафартас?

На це, сказане німецькою мовою, питання я відказав:

— Так, ваша вельможність.

Я зараз-таки зрозумів, що допустився помилки. Ці слова виходили з мене мимохіть. Треба було сказати: ваша імператорська величність. Нема чого тайти, людині інколи трудно висловитися тим способом, до якого вона не звикла. Згадую, що так само омилився, коли вперше познайомився з болгарським королем Фердинандом.

В головній квартирі нас розмістили дуже вигідно.

Принцеві треба було зробити скільки візит. Ми були в Гінденбурга й Людендорфа. Майбутнього суверена підчас цих візит супроводив Наджи-паша. Гінденбург прийняв нас у своєму невеликому кабінеті. Маршал сидів за столом. Вахит-ед-дин сів у крісло ліворуч. Поруч — Наджи-паша. Я сидів праворуч від Гінденбурга. Принц і Гінденбург почали розмову. Хоча етикет не дозволяє при таких візитах провадити поважні розмови, Гінденбург давав принцеві і в його особі всьому турецькому народові врочисті обіцянки. Вахит-ед-дин дякував маршалові.

Те, що вдалося зрозуміти із слів Гінденбурга, мене не задовольнило. Я волів би не бути учасником подібної розмови. Я зрадів, коли візита скінчилася.

Друга візита була до Людендорфа, який прийняв нас з великою помпою. Він теж підтримував врочисті обіцянки Гінденбурга. Потім перейшов до наступу, який, за його словами, ішов успішно проти союзників на південно-західному фронті. Ми вже чули про цей наступ, але мені хотілося від самого Людендорфа почути, до яких меж він буде розвиватися. Людендорф ухилився від розмови на цю тему. Мені здалося, що про цей наступ кричать тільки для піднесення духу німецької армії і її союзників. Щоб перебороти всякі сумніви, я запитався:

— До яких пунктів мають пройти сили, що ведуть наступ?

Почувши це питання від одної особи з почиту принца, Людендорф припинив свої загальні міркування і, дивлячись на мене, сказав:

„Події покажуть, які результати дасть розпочатий наступ.

Я знов почав:

— Мені здається, нема чого сподіватися на вплив подій на розвиток наступу, коли він є тільки частковий.

Людендорф зрозумів, що я хотів сказати, і знов поглянув на мене. Він змовчав, не давши відповіді ні позитивної, ні заперечливої.

Тим кінчилася наша розмова і візита.

В отелі, де містилася німецька головна квартира, Вахит-ед-дин, Наджи-паша і я розмовляли в кімнаті принца. Я доводив, яким шкідливом заходом було повне підпорядкування нашої армії німецькому командуванню. Мене остаточно переконало в тім те, як Людендорф поставився до моїх питань. Він поставився до них як людина, яка усі свої надії покладає на волю божу. Мені дуже хотілося, щоб майбутній падишах добре це засвоїв. Не знаю чому, я сподівався на добрі наслідки від цієї розмови. Мені здавалося, що принц співчував моїй аргументації.

Підчас розмови вчувся шепіт: кайзер, кайзер.

До нас постукали й дали знати, що зараз з'явиться кайзер з одвітною візитою принцеві. Ми приготувалися прийняти високого гостя. Кайзер увійшов до салону. Всі сіли. Імператор почав розмову як справжній джентльмен. Він говорив, що Оттоманська імперія є цінний союзник: що Енвер-паша правильно оцінив наш союз, що німецьке командування і генеральний штаб цілком на нього ввіряють.

Я сидів праворуч від Вахит-ед-дина, Наджи-паша сів проти нас з лівого боку від імператора. Вахит-ед-дин звернувся до кайзера через Наджи-пашу з таким запитанням.

„Затурбований майбутньою долею Оттоманської імперії, я з великою радістю вислухав заяви вашої імператорської величності про добрі взаємини між Германією і Турцією і про світле майбутнє союзників Германії. Цілком утримуючись від аналізу нашого загального стану, я бажав би мати ясне уявлення в такім питанні: удари скеровані в саме серце Турції і нема сили їх стримати. Коли ці удари будуть мати успіх, Турція перестане існувати. Чи можу просити пояснень з цього приводу?

Кайзер схопився з місця.

— Мені починає здаватися, шановний насліднику турецького трону, що хтось намагається посіяти сумніви в наших умах. Коли я, імператор Германії, ручуся за краще майбутнє і неодмінну перемогу, хіба ви можете мати які-небудь сумніви?

Вахит-ед-дин, поспішивши принципіально погодитися з кайзером, відповів, що його сумніви, на жаль, остаються нерозвіяні.

Кайзер пішов до дверей. Ми проводжали його до самого виходу.

Я відчував, що не сподобався йому і старався держатися осторонь. Кайзер подав руку Вахит-ед-динові, потім Наджи-паші, що стояв коло наслідника і, поглянувши на мене, пішов по коридору. Він не протяг мені руки і мав рацію. Він міг не підходити до генерала почету турецького принца, але сам цей генерал повинен був показати, що хоче мати честь — стиснути руку імператорові. Але я стояв непорушно, і не знаю, що мене стримувало. Зробивши кілька кроків, кайзер обернувся до мене:

— Вибачте, я не попрощався з вами.

Я простяг руку, і він стиснув її хоч чемно, але злегенька.

Увечері відбувся обід, даний імператором. Проти імператора сидів якийсь німецький князь, з правого боку — Вахит-ед-дин; з лівого — наш посол в Берліні Хакки-паша. Мене посадили по ліву

руку від німецького князя. Поруч мене з лівого боку сидів Людендорф. Розмовляли французькою мовою. Нараз кайзер звертається до Людендорфа по-німецькому.

— Розмовляйте з сусідом праворуч.

— Я це й роблю.

Я розумів німецьку мову остільки, щоб зрозуміти цей діалог.

Мабуть, утомившись за цілий день, Людендорф не зміг знайти для нашої розмови досить серйозної теми, щоб вона осталася в моїй пам'яті.

По обіді кайзер, Гінденбург, Людендорф, якась особа, яку я вважав за рейхсканцлера, Вахит-ед-дин, Хакки-паша і я перейшли до сусіднього салону. Кайзер мило розмовляв в кутку з Вахит-ед-дином. Проти мене, спершись на стіну, стояв Гінденбург. Я зважився використати нагоду і поговорити з ним на тему, яку вже зачепив підчас візиту.

Маршал зауважив, що в Сирії ситуація змінилася на краще і що на цей фронт послано цілком свіжу дивізію кавалерії. Ця велика людина говорила, як видно, базуючись на донесінню місцевої команди. На ділі, дивізія була та сама, якої я вимагав на підсилення армії Вільдерим, ще коли командував другою армією. Ще перед тим, як мене призначено на командувача 7 армією, роблено великі зусилля для озброєння цієї дивізії. Одначе, невеликі сили, які пощастило збити з неї, були такі виснажені, що довелося всіх коней відправити на луки Рессуль-Аін, щоб потім подивитися, чи придадуться вони на що-небудь. Коли я, будши командиром сьомої армії, захтів перевіритися, чи можна використати дивізію, то з докладної доповіді з цього приводу я побачив, що дивізія ні до чого нездатна. А Гінденбург заявляє в головній квартирі, що дивізію включено в склад діевого війська і через те ситуація змінилася на нашу користь.

Я розповів Гінденбургові всю цю історію і додав:

— Може те, що я скажу зараз, не буде згідне з тим, що ви сказали. Проте, прошу вас вірити, що справа стоїть саме так, як я кажу. Становище в Сирії не поліпшилося, прошу вас погодитися з цим. Нині ви почали великий наступ, але в результаті його самі не вірите. Чи не можете мені сказати, яку користь ви сподіваєтеся мати з цього наступу?

Але хіба цей великий і обережний салдат міг відповісти на моє питання? Я не мав права ждати цього. Проте настрої інтимности, що утворився в салоні, і випите шампанське порушили мене наполягати:

— Мені здавалося, що пан маршал уважно мене вислухав; жду на відповідь.

Він відповів мені просто. Посеред салону стояв столик з усілякими папіросами.

— Ваша вельможність, може бажаєте папіроси?

Так Гінденбург відказав на всі мої запитання.

Кайзер, що розмовляв з Вахит-ед-дином, як видно, зацікавився нашою розмовою, бо спитався Гінденбурга по-німецькому:

— Про що він вас питав?

— Про всілякі речі.

Я запалив папіросу і підійшов до Вахит-ед-дина:

— Чи вдалося ваші високоності вияснити правду? Ви розмовляли з імператором Германії. Чи сказав він хоч слово, яке могло б розсіяти наші підозрення, про які ми з вами говорим?

— Ні.

— Прошу вас, продовжте з ним розмову і будьте невідступні. Без ніяких вагань скажіть імператорові про всі наші сумніви.

Мабуть, він буде не дуже задоволений, але принаймні буде знати, що в Турції є люди, які розуміють дійсний стан речей.

— Правда, я так і роблю.

На цім наша розмова урвалася.

Щоб переконати нас, що становище на фронті таке, яким нам його освітлювали і зміцнити нашу довіру до себе, нас направили на різні участки західного фронту. Ми прибули в прекрасно розквартирований штаб фронту. Командувач фронту особисто давав пояснення на мапі, на якій був зазначений рух операцій. Він казав, що становище було чудове.

Вахит-ед-дин, захоплений його поясненнями, нахилився до мого вуха і спитав, що я думаю. Я відказав:

„Будь ласка, зажадайте, щоб нам показали на місці ту ситуацію, яку представили на мапі.

Він так і зробив. Ми увійшли в контакт з фронтом, де зустріли чимало вищих і нижчих офіцерів, які виявили багато бажання допомогти нам. Був виготовлений план участку, який ми мали обдивитися. Подивившись на цей план, я сказав:

— Командувач фронту розкрив нам ситуацію. Вона, певна річ, така, яку він змалював. Отже може нам дозволите вибрати той напрямок, який я покажу, а не той, який передбачено на плані.

Сталося замішання. Вахит-ед-дин пішов у напрямку, показаному на плані, а я в іншому, який ще раніш назначив собі по карті. Підійшов до дерева недалеко шанців. Якийсь молодий офіцер сидів на дереві за спостерігача. Побачивши мене, він зліз з дерева й поділився своїми спостереженнями.

— Може дозволите й мені вилізти на дерево.

— Звичайно.

Я дістався до обсерваційного пункту і міг перевірити все, що казав офіцер.

— Чи не можу дізнатися, — питаю, — які сили ви маєте на бойовій лінії і які межі вашого участку?

Фронтіві офіцери були одверті і щиросердо відповіли командувачу союзної армії: Правда була ось яка: піхоти мало; брак піхоти навертали кіннотою. Це мене здивувало і я одверто сказав:

— Але в таких разі ваше становище небезпечне?

— Безумовно, — була відповідь.

Коли ми віддалилися від бойової лінії, до мене підійшов командир корпусу, призначений від імператора супроводити Вахит-ед-дина. Цей чоловік, з яким ми провели кілька день, аж тепер зацікавився мною. Ми їхали верхи до того місця, де нас ждав автомобіль. Німець питає:

— „Ви ад'ютант кронпринца?

— Ні.

— Чого ж ви його супроводите ?
— Бо мене прикомандирували до нього.
— Ви робите вражіння людини, яка добре розбирає ситуацію на фронті. Командували вже якою частиною ?
Відповідаю, що командував.
— Певно, полком ?
Кажу, що свого часу командував і полком.
— Значить, командували дивізією ?
— Егеж.
— Вибачте мені. Я командир корпусу і в таких літах, що міг би бути вам батьком. Ви не скажете мені, яким сполученням ви командували останній раз.

Тоді я рішив задовольнити цікавість цього добротливого чоловіка.
— Я командував корпусом, армією і навіть групою армій.
Моя відповідь зробила на німця величезне вражіння.
— Прощу вибачити. Я весь час помилявся. Адже ви — ваша вельможність.

І він пояснив, що генерал, який командує корпусом, і вище має в Германії титул „ваша вельможність“.

Відтоді цей чудовий салдат почав ставитися до мене з великим респектом.

14

Вернувшись вдруге в Наблус, яко командир 7 армії, я негайно поїхав в інспекційну подорож по фронті. Під час цієї подорожі я перевірявся остаточно, що наше становище безнадійне і ніякі заходи не можуть попередити катастрофу.

Досить уявити таке. На розтягнутому на кілька сот кілометрів фронті було три армії. Але ці слабкі, розкидані по фронту сили тільки називалися арміями. Ще перед від'їздом до Константинополя, я роздумував, як зробити кінець цій фікції. Найкраще було б зібрати ці розсіяні сили в одну міцну групу. І скоро тільки мене настановили командувати цими силами, я доповів про свій намір зробити цю реорганізацію. Мій проєкт зустріли гострою критикою.

Я вернувся з Карлебада цілком одужавши. Але переїзд до Константинополя, а потім форсирована подорож по фронті відбилися на моєму здоров'ї. В тиждень по повероті з Константинополя я мусів лягти в ліжку.

Раз начальник мого штабу зробив мені звичайну свою доповідь. Я звернув увагу на зізнання полоненого англійця. З цих зізнань я зробив висновок, що англійці готують у найближчі дні серйозний наступ на цілому фронті.

— Зберіть негайно весь штаб, — наказав я.

Потім встав, одягся, пройшов у свій кабінет і написав оперативний наказ. В нім я вказав, що 19 вересня має розпочатися ворожа атака. Потім я дав докладні розпорядження з цього приводу.

Цей наказ я післав для відома, як командирові групи, Ліману-фон-Сандерсу. Він не поділяв моєї оцінки ситуації і навіть, як мені розповідали, посміявся з моїх розпоряджень. Проте, вважаючи, що обережність ніколи не є на заваді, він їх не скасував.

Я боявся, що мої розпорядження будуть переінакшені. Тому я уважно стежив за їх виконанням. Вночі проти 20 вересня я покликав до телефону обох командирів корпусів, Ісмет-пашу і Алі-Фуад-пашу, щоб перевіритися, чи дійшов мій наказ. Вони відповіли позитивно.

Не встигли ми закінчити наших розмов, а вже ворожа артилерія почала обстрілювати наші позиції. Наступ ішов цілу ніч. В армії, що припіралася до мого правого флангу, був прорваний фронт і частина сил лучила в полон. Пропущена в розрив кіннота атакувала штаб Лімана-фон-Сандерса.

Справедливість моїх домислів ствердилася, але вже було запізно. Ми мусіли відступати. На тяжку силу я вивів свою армію до Дамаска. Розташувавши її на відпочинок в околицях Дамаска, я з невеликою вартою поїхав у місто. В місті впадав в очі піднесений настрій. Я знав це місто ще з того часу, як по скінченні військової академії був засланий сюди яко капітан генерального штабу. Я побачив, що город настроєний до нас вороже.

Я сподівався застати в Дамаску штаб Лімана-фон-Сандерса. Виявилось, що він уже виїхав, залишивши з інструкціями Седат-бея. Згідно з цими інструкціями, я повинен був доручити оборону міста Джемаль-паші, командирові 4-ої армії, а сам повинен відбутися, щоб узяти командування в районі Раят. Я зайшов до отелю Вікторія, де містився в одній кімнаті штаб 4 армії. Тут знайшов Джемаль-пашу, який уже знав ці інструкції. Я здав йому командування 7 армією і того самого вечора сів у поїзд, що ішов на Раят.

15

В Раяті я мав побачення з Ліманом-фон-Сандерсом. Ми були в штабі німецького відділу, що звався азіатським крилом. Командував ним німецький полковник. Штаб містився в хліборобській школі Технабіль, недалеко від Раят, в гарненькому сучасному дімку. Німецький полковник гостив нас пивом, одночасно пояснюючи розташування свого відділу, і доводив, що воно чудове.

— А полковник теж мені підлягає?— питаю.

— Звичайно.

— То прошу вас, пане полковнику, сказати, якими силами ви розпоряджаєте, де вони знаходяться і в якій становищі.

Полковник змішався.

— В даний момент не можу ще точно відповісти, бо після останніх бойових дій становище змінилося.

— Пане полковнику, ми в критичному становищі. Я не можу нічого рішати, засновуючись на непевності, а рішати треба негайно. Чи можете ви зараз сказати, в якій мірі я можу звіритися на ваш відділ?

Полковник був розумна людина. Замислившись на хвилю, він одверто сказав:

— Мушу признатися, що на мій відділ звіритися не можна.

— Це значить, що я можу розпоряджати тільки вами й вашим штабом?

— Цілком справедливо.

— Ходімо до мене, — запросив я.

Мій штаб був в Райяті; штаб Лімана-фон-Сандерса — в Баальбеку. Я перевірівся, що в районі Райята не було інших сил, крім нечисленних деморалізованих салдатів. За допомогою надійних офіцерів я зібрав цих салдатів; одночасно наказав спалити вокзал. Під час пожеги мені доповіли, що якесь військо прийшло на північ від міста. Я зрозумів, що це залишила Дамаск армія, якій доручено було боронити його. Потім мені сказали, що до Райята прибув штаб корпусу, який мав підтримувати контакт з ворогом.

Ніколи не забуду цього епізоду. Я покликав до себе командира цього корпусу й сказав до нього:

— Ви покинули свій корпус і через Бейрут прибули сюди. Ніщо не може виправдити командира, який думає не про своїх салдат, а про те, щоб урятуватися самому. Мені б хотілося зробити вам послугу. Чи знайдете в себе стільки моральних сил, щоб узяти командування.

— Так, пане генерале, — відказав він.

— В таких разі їдьте в Баальбек і представтеся Алі-Фуад-паші. Завтра ви відстанете дальші розпорядження.

По виході від мене цей чоловік сів на поїзд і, замість їхати до Баальбека, поїхав в Константинопіль.

По цілому фронті по всіх відділах панувала цілковита дезорганізація. Я зробив такий наказ:

„Весьому військові, що під командою Ісмет-паші в районі Дамаска і під командою Алі-Фуад-паші в районі Райята, негайно відходити на північ“.

Копію наказу післав Ліману-фон-Сандерсу, який страшно розгнівився.

— Що це таке? До чого дійде цей чоловік?

Я цього сподівався. Передбачаючи, що доведеться давати пояснення з приводу моїх наказів, я після пожеги подався в Баальбек, куди прибув під обстрілом місцевого населення. Тут потвердив Алі-Фуад-паші свій наказ про марш на північ і негайно виїхав до Хомса, в штаб Лімана-фон-Сандерса. Прибув уночі. Я докладно з'ясував Ліманові, що мої розпорядження були одинокі, які можна було зробити в даній обстанові.

Вислухавши пояснення, Ліман з рицарським жестом сказав:

— Ваша правда; це одинокий вихід із становища. Але для того, щоб зробити такі розпорядження, треба бути турком. Я, як чужоземець, не міг би зважитися на це.

— В таких разі накази будуть виконані? — спитав я.

— Я тільки прошу переконати начальника мого штабу, — відказав Ліман.

За начальника штабу був Кіязим-паша з Діярбекира. Він був хорий. Я і Сандерс прийшли до нього в кімнату і я сказав свою думку. Він, як і Ліман, погодився. Моя думка була така. Від 7 армії осталася тільки назва і уламки. Ці уламки треба було зібрати в Алеппо і потім чинити, як покаже обстановка. Зробити це треба було мені самому. Ліман-фон-Сандерс цілком погодився зо мною.

Всі сили, які лиш можна було знайти, я зібрав в Алеппо. Оборону міста доручив Кіязим-бееві (нині Кіязим-паша). Корпусами командували Алі-Фуад і Ісмет-паша.

Я занедужав з тяжкої втоми і мусів на кілька днів лягти в ліжку. Як устав, зараз пішов до свого штабу. Під час розмови з Тахсин беем, губернатором Сирії, мені переказали чутку про прорив нашого фронту на схід від міста. Я хтів особисто перевіритися того. Зо мною поїхали Тахсин-бей і мій ад'ютант Джевад-Аббас. Скоро ми виїхали на східній край міста, то зразу лучили в саму середину юрби арабів. Ми стали бранцями, бо з нами не було жодного салдата. Бедуїни оточили звідусіль нашу машину і навіть полізли в неї. Я казав шоферові спинитися. Озброївшись стеком Тахсин-бея, я звернувся до юрби:

— Де ваш начальник?

— Ми всі тут начальники,—була відповідь.

Треба було швидко рішати. Я почав шмагати стеком, куди луча.

— Забирайтеся геть.

Послухалися.

— Нехай до мене негайно прийде ваш начальник.

По хвилі приходить. Я кажу:

— Я переможець тих, кому ви допомагали, але я вам прощаю цю допомогу. Я хочу поговорити з вами нині ввечері.

— Наказ буде виконаний.

Я наказав шоферові повертати назад і за кілька хвилин був у штабі. Увечері з'явився шейх. Я прийняв його з належними церемоніями і спитав, чого він хоче.

— Поки-що — тисячу фунтів золотом, зброї і амуніції.

Того таки вечора я наказав все це видати йому.

Другого дня, лежучи слабкий у ліжку, я почув постріли в самому місті. Я вийшов подивитися, що таке. Розхвильована юрба напирала на наш отель. Деякі хотіли кинутися на мене. Я розігнав стеком найприкріших і увійшов в саму гущу юрби. Комендант міста підійшов з рапортом, але від хвилювання не міг його прочитати. Я взяв у нього з рук папір і прочитав. Алеппо було атаковане.

Праворуч від входу до отелю був двір. Я пішов туди. Наказав зайняти всі вулиці. Гранати, кидані з покрівель домів, перемішалися з бомбами, що кидано з аеропланів. Аж тепер я зрозумів, який смішний був мій намір утримати місто. Заходив вечір. Я особисто керував уличним боєм. Ми відбили напад і навіть організували переслідування. Становище в місті було відновлене. Було темно. Шофер з автомобілем ждав мене недалеко того місця, відки я керував боєм. Я покликав його. Перед тим, як сісти в машину, я наказав комендантові міста:

— Вночі я заберу військо з найдальших участків фронту і завтра атакую англо-арабські сили на південному сході від міста. Зробіть відповідно до цього потрібні розпорядження по вашій лінії.

Як я передбачав, так і сталося. На завтра рано англійці й араби, певні, що наші головні сили залишили місто, розпочали сміливу

атаку. Завдяки нашій обачності, атака не повелася. Ворога одбили. Після цієї перемоги я визначив оборонну лінію і в своїм наказі написав: „Ворог ніколи не переступить за цю лінію“.

І справді він ніколи її не переступив.

На конгресах в Ерзерумі й Сивисі і скрізь, де тільки була мова про національні границі Турції, я брав за вихідний пункт цю лінію, накреслену турецькими багнетами. Як відомо, в Ангорі я виробив умови національного договору. Дехто з несвідомих дійсного стану речей висловлювали фантастичні гіпотези, коли говорилося за встановлення наших кордонів.

Мушу признатися, що, визначаючи їх, я старався застосувати до них гуманітарні принципи Вільсона. Це треба розуміти так, що я базувався на вільсонових принципах, коли обстоював, щоб нам визнали границі, які ми боронили і накреслили нашими багнетами. Відний Вільсон! Він не розумів, що принципами не можна захищати кордонів, коли їх не боронять багнети, сила, честь і почуття національної самосвідомості.

17

В Алеппо я багато роздумував про загальне становище держави.

Ось до чого привели нас події. Ми програли ставки, ми й наші союзники. Становище Турції було таке критичне, що навіть її існування було загрожене. Нам не можна було і мріяти про те, щоб направити становище, відігратися; не було й тини надії, що такі заходи будуть мати добрі наслідки. Доводилося думати про одно: про енергійні дії для самозахисту.

Можна було б досягти того, що наше становище стало б інакше, як становище наших союзників. Але цього не можна було сподіватися від кабінету, що затягнув нас у війну. На мою думку єдиним рятунком було — скинути кабінет і замінити його іншим, здібним на енергійні заходи. Повинен сказати, що я вважав за корисну річ, щоб у таких кабінеті мені належав портфель військового міністра.

Як не можна було гаяти часу, я післяв телеграму султанові Вахит-ед-дину. Я радив настановити великим везіром Іззет-пашу, а інші портфелі віддати його друзям. Виявив також готовість взяти портфель військового міністра. Одночасно подав цю телеграму всім тим особам, яких пропонував у кабінет.

Хутко після того кабінет Талаат-паші подався у відставку і великим везіром став Іззет-паша. Не можу сказати, який вплив на утворення кабінету зробила моя телеграма. Факт був той, що кабінет утворено здебільшого з тих осіб, яких я назвав у телеграмі. По зформуванні кабінету я одержав від великого везіра телеграму, що кінчалася такими словами: „маю надію, що після уложення згоди всевишній забезпечить ваше співробітництво в кабінеті“.

В своїй відповіді я дав зрозуміти, що виявляючи готовість бути військовим міністром, я вважав, що згода ще не хутко буде, що до моменту її уложення нас чекають тяжкі лиха; в такій обстанові я був би потрібний. А в нормальних умовах добрі будуть і інші особи. Через те я вважав, що моє співробітництво в кабінеті за мирного часу не є конче потрібне.

Завдяки силам 7 армії ситуація на північ від Алеппо стабілізувалася. Минали останні місяці 1918 року. В цій часі я одержав телеграму, що мене призначено на командуючого цілою групою Вільдерим. Я передав тимчасове командування 7 армією Алі-Фуад-паші, а сам подався до Адани, де знаходилася головна квартира цілої групи.

Вона займала великий будинок ратуші. Я знайшов тут Лімана-фон-Сандерса і весь штаб.

Дорога до Адани була довга, зіпсована і дуже тяжка. Я проїхав її дуже швидко, не зупиняючись ані в день, ні в ночі.

Чого я так поспорявся? Можна було подумати, що це була поквапливість молодого генерала, якому несподівано доручили командувати групою армій. Але таке пояснення було б справедливе на початку війни, коли командування такою групою могло б тішити самолюбство. А в кінці війни, перед неминучою катастрофою і розвалом армії, честолюбним мріям не було місця.

Що ж було причиною мого поспіху?

Нині мені трудно пригадати всі мотиви. Пам'ятаю тільки один: як-найхутче опанувати становище на південній границі й забезпечити безпосередній зв'язок з Константинополем. Пізніше стало ясно, як розвій подій виправдав цей поспіх. Я доведу це з документами в руках.

В штабі Лімана-фон-Сандерса мене помістили з комфортом. Я прийшов у його кабінет. Ліман-фон-Сандерс здав мені командування в чемних коротких словах, в яких відчувалася нотка смутку.

— Ваша вельможність є командир, якого я добре знаю від часу боїв під Алі-бурну й Анафартас. Якщо між нами інколи була невелика незгода, то вона допомогла нам ліпше пізнати один одного. Нині, коли ми ліквідуємо наші взаємини, я думаю, що маю право сказати, що ми щирі друзі. Залишаючи сьогодні Турцію, я передаю командування людині, якої стійності я оцінював від першої хвилини мого перебування тут. Трудно вгадувати гірке почуття в ці тяжкі моменти загальної катастрофи. Одно тільки мене потішає — це, що я передаю командування саме вам. Від цієї хвилини ви тут хазяїн, а я ваш гість.

Ця смутна промова зробила на мене велике вражіння.

„Сядьмо“, попросив я.

Ми сіли один проти одного, закурили, і я казав подати кави. Настало мовчання.

Які думки приходили мені до голови в цей момент? Я бачу себе військовим аташе в Софії, чотири роки тому. Спалахнула велика війна. Отоманська імперія взяла в ній участь по стороні германської імперії. Лімана-фон-Сандерса, шефа місії, що реорганізувала нашу армію, призначено командувати військом, яке боронило Дарданелів. Тоді я ще не знав того.

Я висловив незадоволення з приводу того, що ми поквапилися з мобілізацією. Як мало було тоді людей, що годилися з моїм поглядом. Я не тільки відчував, але й говорив скрізь, що німці і їх союзники будуть розбиті. Що правда, цей погляд висловлювано тоді, коли німці величезними стрибками ішли на Париж.

І от, в той час, коли люди п'яніли від радісної свідомости, що роблять добре діло, вербуючи усіма способами союзників німцям і туркам, військовий аташе, що прибув із Софії, писав меморіяли, щоб переконати цих людей, що вони помиляються. Та хіба можна було надіятися на те, що вони дадуться переконати. Згодом усі зрозуміли, яка доля судилася німецькій армії, що прямувала на Париж.

Хіба я міг далі спокійно жити в Софії яко член дипломатичного корпусу, коли рідний край втягнений був в авантюру, яка, на моє переконання, мусіла кінчитися катастрофою. Я написав до військового міністра листа з прозьбою дати мені на фронті яке-небудь діло, відповідне до мого рангу. Одержав таку делікатну відповідь: „Для пана майора завжди знайдеться місце в армії. Залишаю вас у Софії, бо вважаю, що ви корисніші на посаді військового аташе“.

Я на це відказав: „Нема служби потрібнішої, як оборона отчизни. Я не можу замкнутися в Софії на посаді військового аташе в той момент, коли мої колеги борються на фронті. Коли ви вважаєте, що я не годен бути в перших лавах, прошу сказати це одверто“.

Відповіді довелося чекати довго. Я не можу описати пережитих мук. Я рішив податися на який-небудь фронт звичайним салдатом. За згодою Фехти-бея, тогочасного посла в Болгарії, я переселився з своїми речами в посольство, вибрав найпотрібніші мені речі і склав їх у невеликий похідний мішок. В той момент, коли я вже збирався покинути Софію, надійшла телеграма з підписом Ісмаїла-Хакки-паші, що заступав тоді військового міністра. В ній говорилося: „Вас призначено на командира 19 корпусу. Прошу вас негайно прибути до Константинополя.“

В той час Енвер-паша керував операціями під Саракамишом. Коли я прибув у Константинопіль, він був уже тут. Я явився до нього, попросив доповісти за мене і почав дожидатися. Через дозидальню проходив Осман-Шефкет-бей (нині генерал) з купою паперів. Він був начальником кабінету військового міністра. Я питаю його:

— Хто мене призначив на командира 19 корпусу?

— Сам Енвер-паша. Він надіслав з Ерзерума спеціальну телеграму про це. Запевняю вас, що саме так було.

По хвилі я увійшов до Енвер-паші. Він змарнів, був блідий. Я зауважив:

— Ви дуже втомилися.

— Ні, не дуже.

— Що там у вас було?

— Билися, певна річ.

— А яке тепер становище?

— Чудове.

Я не хотів його затримувати і перевів розмову на моє призначення.

— Дуже вдячний за призначення мене на командира 19-го корпусу. Де він тепер стоїть і до складу якої армії належить.

— Коли хочете мати докладні відомості, зверніться до генерального штабу.

— Добре, відказав я, я не буду вам більше перешкоджати і піду до генерального штабу.

В генеральному штабі я таким чином рекомендувався одному з вищих офіцерів: „Полковник Мустафа-Кемаль, командир 19 корпусу“.

Всі, кому я так рекомендувався, дуже дивувалися. Вони не знали такого корпусу. Легко зрозуміти моє становище. Я скрізь говорив, що мене призначено на командира 19 корпусу, а такого корпусу й не було. Що могли думати за мене всі, кому я рекомендувався? Могли мати мене за обманника.

Коли я, знервований таким становищем, звертався до різних офіцерів за поясненнями, з них один сказав:

— „Можливо, що така дивізія є в армії Ліман-фон Сандерса. Спробуйте там довідатися.

Я спитався, де міститься його штаб. Виявилось, що в будинку військового міністерства.

— Хто начальник штаба?

— Кіазим-бей.

— Чи можете провести мене туди?

Він покликав хлопчика — розсильного.

— Проведи ефенді до Кіазим-бея.

Я розповів Кіазим-беві історію про моє призначення.

— В нашій армії немає такого корпусу. Але можливо, що 3-й корпус в Галіполі формує 19 дивізію. Якщо бажаєте потурбуватися, їдьте на місце і дізнайтеся.

— Це значить, щоб дізнатися, чи існує частина, якої командиром мене призначено, я повинен поїхати на Галіполі? Ви це хотіли сказати?

— Цілком справедливо. Перед цим я хотів би представити вас командирові армії.

Кіазим-бей спершу сам увійшов в кабінет командира, а потім запросив мене. Не пам'ятаю вже, чи рекомендував він мене як командира 19 корпусу, чи як командира фіктивної одиниці, але пам'ятаю, що сказав: „полковник Мустафа-Кемаль, військовий аташе в Софії. Ліман-фон-Сандерс-паша прийняв мене дуже чемно і спитав:

— Коли ви приїхали з Софії?

— Вчора.

— Чи візьмуть болгар в близькій часі участь у війні?

— Уважаючи на те, що я бачив, не можна цього нині сподіватися.

— Чому? — здивувався він.

Перед тим, як відказати, я подумав.

— На мою думку, болгар не візьмуть участі у війні, поки не будуть певні двох речей: перемоги німецької армії і того, що військові дії не зачеплять їх території.

Сандерс розгнівався. Стукнувши кулаком по столі, він іронично спитався:

— Значить, болгар ще не певні перемоги німецької армії?

— Ні, ваша вельможність.

Моя відповідь ще більше його розгнівала. Червоний від гніву, він закричав:

— Чому?

Я не розумів, чого він хоче, і мовчки дивився йому в вічі.

— Як можна сумніватися в непереможності німецької армії? Хіба це можливо?

— Проте це так, пане генерале.

— А як ваше переконання?

Не знаючи, відповідати йому чи ні, я вагався з відповіддю. Раніше я вже висловлював свою думку там, де слід було. Іншої думки висловити я не міг. З другого боку, добре знаючи становище болгар від такого авторитету, як генерал Фічев, я високо цінував їх обережність. Що ж я міг відповісти з цього приводу німецькому генералові, що взяв участь в захисті моєї отчизни. По хвилі роздуму, я відказав:

— На мою думку болгари з свого становища мають рацію.

Ліман-фон-Сандерс негайно встав і попрощався зо мною.

Нині, по кількох літах, ми знов сиділи один проти одного, але ситуація змінилася і ролі перемінилися.

19.

Коли ми так сиділи проти себе, мені згадалася ще одна деталь. Я командував під Алі-Бурну. Англійці висаджували десант біля Анафартас. Становище було критичне. Я мусів звернутися безпосередньо до Енвер-паші, як замісника верховного головнокомандуючого, але не дістав відповіді. Ліман-фон-Сандерс, що в його армію входив мій корпус, покликав мене до телефону. Посередником у розмові був Кіязим-бей.

Ліман питає:

— Як ви оцінюєте ситуацію і яких заходів гадаєте ужити?

— Я давно вже давав мою оцінку ситуації. Що до пропонованих від мене заходів, то серед них було багато таких, які слід було і можна було здійснити. В теперішній обстанові бачу тільки одну можливість.

— А саме?

— Передати в моє обладунання всі підлеглі вам сили.

— Чи не забагато буде? — іронично відказав Ліман.

— Либонь, буде мало.

Телефон замовк.

Наші суперечки тяглися і кінчилися на тому, що мені передали командування групою Анафартас.

Щоб перевіритися, багато чи мало я жадав, треба було аж чотирі роки і багато жертв, яких нині не воскресити.

Але так, певно, судилося. Коли б зо мною погодилися і цю групу армії доручили мені на чотирі роки раніше, чи було б краще? Про це можна думати всіляко.

В кожному разі я дуже радий, що моє ім'я не зв'язане з тою епохою. Так чи сяк людина, зв'язана з людьми, що тримали тоді владу, є людиною тої епохи. Я щиро дякую всім тим, чий вплив на мене вберіг мене від минулої неслави.

20.

Під моє командування перейшли: 2 армія Ніхад-паші, якою я колись командував; штаб в Адані; 7-ма армія Алі-Фуад-паші, якою я командував недавно; відділи Геджаської експедиції і відділи в Маан.

Перебравши командування групою Вільдерим, я почав обдумувати реорганізацію підлеглих мені сил. На Геджаську групу я не

мав надії і ще два роки перед тим доводив Енвер-паші і Джемаль-паші, що ця група хутко чи нехутко лучить у полон.

Крім моєї групи мені хотілося ще зробити боєздатною 6-ту армію, що стояла в околицях Моссула. Я зав'язав відповідні стосунки з командувачем цієї армії. На сили, що стояли коло Константинополя й Дарданелів, не можна було числити. З арміями, що знаходилися в Персії й Азербайджані, не було жодного зв'язку. Про дивізію Саїд-паші, що облягала Аден, я тоді забув.

Мені здавалося, що піднявши боєздатність двох армій, як були в моєму розпорядженні, я б зміг досягти того, що голос Турції мав би вагу, не вважаючи на її тяжке становище.

Я з того й почав. Командири обох армій і всіх корпусів, а також мої товариші в генеральному штабі зрозуміли мене і обіщали свою допомогу за всіх обставин. Були, звичайно, і такі, які не знайшли в собі ні енергії, ні жадання. Таких я усував. Назову, напр., Авні-пашу, інспектора етапів, що був морським міністром.

Серед гарячої роботи надійшов з Константинополя такий наказ:

Головна квартира, 2729. Командувачу групи Вільдерим.

Додаю умови замирення, уложеного з державами антанти. Прошу взяти їх до відома й виконання для кожної довіреної вам армії. В разі потреби надіслані будуть додаткові пояснення й інструкції. Великий везір і начальник генерального штабу Іззет.

Умови замирення відомі всім. Коли я їх добре розібрав, я побачив, що Оттоманська імперія самохіть віддається в руки ворогам, і не тільки віддається, але з нашого боку обіцяно допомогу в тім.

Потрібні були заходи, щоб уряд у Константинополі схаменувся. З нижче наведених документів буде ясно, як я попереджав відповідні інстанції, що згодитися на всі вимоги ворога значить віддати державу на жертву окупації; що згодом дійде до призначення кабінету від окупантів. Щоб це зрозуміти, не треба було бути пророком. Я не розумію тих людей, які уповають на ласку переможців в момент власної слабости й несили.

До генерального штабу. № 565. Адана, 3, XI, 34.

Стверджую одержання наказу з умовами замирення. Згідно з наказом його належить негайно виконати. Перше, ніж його виконувати, мушу просити пояснень в таких основних питаннях:

1) Ст. 10. Потрібне пояснення в справі заняття окупантами тунелів в Таурусі. Існує два тунелі з цєю назвою. Чи будуть заняті тільки тунелі, чи вся лінія? Чи тільки вокзали? Чи передбачає ця стаття тунелі Аманос, що становлять цілком окрему групу? Які відділи займуть тунелі і відки їх ждати?

2) Прошу вказати, як розуміти умови, що стосуються Сирійської грониці. В Сирії нема наших відділів, зв'язаних з нами. Є тільки Геджаський відділ, з яким нема навіть радіо-зв'язку. Мені відомо, що Кілікія займає чималу площу вілаєту Адани, але зовсім не знаю її грониці. Прошу з'ясувати і це.

3) Остаточні постанови в справі демобілізації залежать від операцій. Відки й коли я одержу інструкції, згадані в статті 20?

4) Мені наказано негайно реалізувати наказ що до окремих армій. Чи слід розуміти його так, що я повинен припинити бойові дії, не дожидаючись відповідних вимог від командування ворога?

Я зробив такі накази:

1. Організувати комісію для переговорів з союзниками.
2. Зформувати морський відділ для очищення мінованих полів у прибережній смузі.
3. Підготувати засоби до перевозу для полонених і вірмен.
4. Зформувати сильну дивізію з найлуччого бойового матеріалу і зміцнити жандармерію.
5. Підготуватися до перевозу військових матеріалів на північ від Таурус.
6. Організувати залізничний рух, змінивши німецький персонал.
7. Зібрати матеріали, зброю, амуніцію і ін. від демобілізованих частин.

Мустафа-Кемаль, Командир 7 армії, 567/1505.

До командуючого групою Вільдерим, 4/5, 1, 34, Р, 3, XI,
34. На № 565.

1. Заняття відділами союзників тунелів Таурус має запобіжний характер. Експлуатація залізничної лінії залишається в наших руках, але під контролем союзників. Текст умов про замирення передбачає тільки тунелі Таурус. Коли виявиться намір зайняти й тунелі Аманос, пошліться на умови замирення і негайно дайте знати генеральному штабові. Відділи для заняття тунелів надішле англійське командування; воно повідомить також, відки вони прибудуть.

2. Стаття про сирійську грядицю має запобіжний характер. Вона не стосується до частин, що знаходяться на фронті, а також групи Вільдерим. Командуючий групою Вільдерим повинен дати накази, що до припинення військових дій також Геджаській групі і відділам в районі Маан. Для того можна послугуватися англійською радіостанцією. Частини, що знаходяться на фронті, залишаються на дотеперішніх місцях аж до перевodu їх на нові. Коли буде потрібно, визначимо грядиці Кілікії.

3. Інструкція про демобілізацію і [нове розташування] війська буде дана своєчасно.

4. Ініціативу слід залишити союзникам.

5. Зроблені розпорядження стверджую.

Начальник генерального штабу Іззет.

Дуже пильно. Начальникові генерального штабу.

Адана, 5, XI, 34. На № 567.

1. Згідно з одержаним наказом, англійське командування має визначити сили, які займуть тунелі. Чи можу я погодитися на те, щоб вони були такі великі, що могли б зайняти цілу Анатолію.

2. Згідно з тим самим наказом умови, що стосуються до сірійських відділів, мають запобіжний характер і не відносяться до фронтових частин. Я певний, що ці умови англійці включили, щоб нас омилити, і що ті, хто їх підписав, розуміють їх неодноково. Хоча відповідна стаття цілком виключає фронтові частини, англійці жадали здачі 7 армії, бо вона знаходиться на території Сирії.

Я питався про грюниці Сирії, щоб перевіритися, чи знає уряд, що в англійському атласі сірійська грюница проходить на північ від Мараш. Мені цілком ясно, що англійський уряд, називаючи Адану історичним ім'ям Кілікії, буде пробувати поширити грюниці Сирії до північного краю Кілікії. Цей здогад стверджує надіслана в 7 армію англійська карта, на якій грюница Ірака проходить через Сеерд. Англійці висаджують в Александретті чималу військову силу, щоб використати величезні запаси провіанту в Алеппо. З цього випливає, що вони вважають Александретту за грюничний між Сирією й Кілікією пункт.

Звертаю увагу, що коли ми демобілізуємо нашу армію раніш вияснення всіх неясностей в умові про замирення, ми будемо безпорадні перед надмірними жаданнями англійців.

Мустафа-Кемаль, Командир групи Вільдерим.

№ 2735. Командирові оперативної групи Вільдерим
5, XI, 34.

Копія наказу, даного 7 армії.

Вице-адміралові, що знаходиться в Мудросі, Galthorp, відправлена нота про те, що англійська армія в Іраку не мала права займати Мосул і свавільно встановлювати грюниці Ірака. Так само, в угоді про замирення нема такої статті, щоб передбачала заняття англійцями Александретти. Відповідаючи на це, адмірал повідомив, що він звернувся до Лондона за інструкціями, які запобігли б можливості яких-небудь непорозумінь.

Доручаю цю відповідь передати в обережній формі англійському командувачеві і ждати наказів, які будуть йому дані з Лондона.

Іззет, великий везір і начальник генерального штабу.

Командирові оперативної групи Вільдерим. Коняк
великого везіра, 1, XII, 34, на № 650.

Хоча в умовах про замирення зовсім не сказано за Александретту, проте треба погодитися на вимоги англійців використати цей порт для обмислення їх війська, що стоїть в Алеппо. Я не бачу жодних перешкод тому, як і тому, щоб вони полагодили шосе Александретта-Алеппо. Я цього тим бль не переконаний, що англійський делегат держить себе джентльменом супроти умов замирення і дав мені чимало зобов'язуючих його обіцянок, яких не подав на письмі тільки тому, що не було часу.

Крім того, цей захід паралізує напад греків на нашу територію. Залишаючи англійцям право користати з порту Александретти й міста,

ми остаємося законним її властителем. Наші військові й цивільні уряди залишаються на своїх місцях. Англійців вважатимемо за гостей. Прошу дати знати про вищеписане командуючому англійським військом у Сирії.

Іззет вел. везір і начальник генерального штабу.

№ 579. Начальникові Генерального Штабу, Адана,
6, XI, 34,

(за затримання цієї телеграми кара на горло)

Повідомляю, що я задержав виконання наказів, даних двома телеграмами від 5, XI, 34, з яких один шифрований одержано з опізненням на 6 годин.

Претензії англійців на обмислення їх війська в Алеппо через Александретту безпідставні. Англійці захопили в Алеппо магазини з такою кількістю запасу, якої стало б для мільйонної армії. Коли б мова була про нашу допомогу в живленні армії, то можна було б зробити реквізиції в районах Киліс і Аінтиб, і того було б цілком досить.

Можу вас запевнити, що одинокою метою захоплення Александрети є не живлення їх армії в Алеппо, але можливість дальшого руху по дорозі Александретта-Кирик-Хан Ратим, щоб таким способом перетяти 7 армії відступ по лініях Антіохія-Деїр і Джемаль-Іхтерим. Їм треба поставити 7 армію в таке саме тяжке становище, в яке лучила 6 армія в Моссулі. Цей здогад тим стверджується, що англійці організували в Іслахі вірменську банду.

Я не можу оцінювати благородність англійського делегата і зрозуміти зроблені йому поступки.

Так само не можу збагнути логичного зв'язку між удержанням греків від нападу і нашими поступками англійцям в Сирії. Я вбачаю в тім тільки небезпечну згідливість.

Через те я не міг від вашої особи повідомити англійське командування в Сирії. Замість того я наказав: ставити озброєний опір всім спробам англійців висісти в Александретті, зібрати всю 7 армію в межах Кілікії на лінії Катиме-Іслахи; на дотеперішніх її позиціях залишити тільки невеликі відділи.

Як почуття відповідальности не дозволяє мені виконувати накази, які сприяють підступним наміслам англійців, і як я не хочу завжди противитися наказам генерального штабу, стягаючи тим на свою адресу численні обвинувачення, то категорично прошу негайно повідомити мене про прізвище особи, яку буде ваша воля призначити на мов місце.

Мустафа-Кемаль, Командир оперативної групи Вільдерим.

Командирові оперативної групи Вільдерим, 6/7 XI, 34.
На №№ 781 і 782.

Ваші накази про озброєний опір англійському висадові в Александретті суперечать лінії політики уряду і інтересам держави. Наказую їх негайно скасувати. Через неправильну інтерпретацію

і застосування умов замирення виникають всілякі труднощі. Ми прийняли умови замирення не тим, що нас одурено, а тим, що цілком розбиті. Уряд уживає заходів, що витікають із становища, і є надія чечого досягти. До ваших наказів, даних для врятування майбутнього держави, ставлюся з цілковитою довірою і пошаною. Але нинішнє делікатне становище не дозволяє ні провадити дискусію, ні затримувати виконання наказів. Накази повинно виконувати негайно й точно.

Годжуся на ваш проєкт розформування оперативної групи Вільдерим. Штаб групи зберегти як штаб 7 армії. Зайві служби скасувати.

Ахмет-Іззет, великий везір.

Великому везірові Ахмет-Іззет-паші, Адана, 7, XI, 34.

1. Подаю секретний наказ від 5, XI про озброєний опір англійському десантові в Александретті: „Думаю, що англійці збираються висадити в Александретті військо, щоб поставити 7 армію в тяжке становище. Щоб не дати виконати цей план, третьому корпусові не допускати десанту англійських відділів аж поки 20 корпус виконає відступний марш на північ від лінії Фатіме-Су Баши“.

По скінченні концентрації корпусу наказ ставав непотрібний. Але з огляду на останню телеграму вашої високоності я його негайно скасував.

2. З цілої душі молю всевишнього, щоб він допоміг вам в ваших починаннях, що мають на меті урятувати отчизну в тім критичнім становищі, в яке ми лучили через зраду вчорашнього дня. Не сумніваюся в вашім довір'ї до мене. Я його не зраджу, виконуючи до кінця обов'язки, що лежать на мені.

3. Прошу не дивитися на мої виступи, як на особисту критику. Вони подиктовані жаданням урятувати отчизну.

4. Наказ вашої високоності про розформування штабу групи і злиття його з штабом 7 армії цілком відповідає моїй пропозиції — скасувати штаби 2 і 7 армій і включити їх до штабу групи. Ріжниця тільки в назві. Нині ще трудно розірвати всі зв'язки, які існують між арміями, що є під моїм командуванням, і штабом групи. З цієї причини, а також тому, що сьома армія все одно має бути розформована, прошу вашу високість залишити назву групи Вільдерим, бо ця назва поки має ще велике моральне значіння.

Командирові 7 армії 8, XI, 34.

Згідно з наказом від англійського уряду, адмірал Galthorp вимагає здачі Александретти в термін, який призначить генерал Алленбі. На випадок спротивлення, генерал візьме місто силою. Вони жадають від мене, щоб я дав відповідні інструкції нашому командуванню в Александретті, причім посилаються на ст. ст. 7, 10, і 17 угоди про замирення.

З огляду на те, що ми не можемо провадити далі війну і ризкуємо зірвати уложене так нелегко замирення, за - ради одного

міста, то розважніше буде дати наказ про евакуацію міста в момент, коли надійде вимога. Таку вимогу ставлять, не вважаючи на те, що ми доброхиті дозволили користуватися з порту й дороги до Алеппо. Мабуть, незгідливість нашого командування в Александретті вплинула на зміну в вимогах англійців. Добро отчини велить нам мати на увазі нашу безпорадність і відповідно пристосовуватися в наших учинках.

Ахмет-Іззет, великий везір і начальник генерального штабу.

Великому Везірові Ахмет-Іззет-паші, Адана 8, XI, 34.

Я одержав наказ вашої високости здати англійцям Александретту. Я догадуюся, які мотиви навіяли вам думку, що ми дали уникливу відповідь на вимогу англійців передати їм Александретту і шосе до Алеппо.

Запевняю вашу високість, на підставі документів, які має штаб групи, що відповідь місцевого командування на одну-однісіньку вимогу англійців була дуже ввічлива і цілком відповідала угоді про замирення, а також інструкціям вашої високости. Нема жодних даних, щоб казати, ніби англійська делегація дістала відмовну відповідь. Значить, треба в чомусь іншому шукати причини англійської відповіді, яку ви називаєте „страшною“. В мене нема жодних сумнівів, що ці „страшні“ листи будуть часто повторятися аж до того моменту, коли англійці займуть цілу державу. Тому дозволяю собі просити вашої серйозної уваги до таких міркувань.

Англійський командувач в Алеппо повідомив, що англійський штаб зажадав від Константинополя, щоб наші відділи були відведені на північ від лінії Килис-Пайяс для забезпечення вільної комунікації по шосе Александретта-Алеппо. Вашу увагу мусіли звернути на себе донесіння командира 6 армії від 7, XI. З них видно, що англійське командування зажадало, щоб ми негайно залишили Моссул, а на випадок спротивлення — грозилося зброєю. З того добре видно, що англійська армія має на меті зайняти залізницю Нассибін-Джараблус-Алеппо. Хіба можна це пояснити інакше. Певна річ, наше ставлення до англійських вимог, навіть дуже „вороже“, не може вплинути на зміну англійських планів.

Повторюю, умови замирення зовсім не гарантують цілості Оттоманської імперії. Треба неодмінно добитися в найкоротший час вияснення дійсного змісту угоди. Коли ж ми на кожному ступні будемо виявляти згідливість, англійці не задовольняться лінією Килис-Пайяс, якої вони допоминаються сьогодні, завтра вони зажадають цілої Кілікії до самого Тауруса, а ще пізніше — лінії Конія — Смирна. Далі вони зажадають підпорядкування їм нашої армії, а ще далі і призначення кабінету.

Я добре знаю міру нашого безсилля. Проте гадаю, що уряд мусить ясно визначити грانیці наших поступок, яких переходити не можна. Коли б ми самохиті пристали на всі вимоги Англії, ставлені нам тільки тому, що ми до кінця не хтіли зрадити нашого союзу з німцями, це осталося б чорною сторінкою в нашій історії, а надто — в діяльності теперішнього кабінету.

Можливо, що уряд передбачає можливість уложення окремого договору з Англією і неознайомленість моя з цим планом наражає мене на помилкові висновки. Я прошу хоч найзагальніших і найобережніших пояснень з цього приводу. Прошу дивитися на мою думку, як на думку, подиктовану тривогою за долю отчизни. Вашій високостві відомо, що я завжди ясно й одверто висловлював свої погляди, не зважаючи на можливі наслідки того для мене. Мустафа-Кемаль, командир групи Вільдерим.

20.

Якось раз Ізет-паша покликав мене до телефону. Повідомивши, що його кабінет подався в одставку, він просив мене приїхати до Константинополя. З його слів я висловив, що ситуація в Константинополі критична і як підлегле мені військо було в періоді демобілізації, я негайно виїхав.

Коли не зраджує мене пам'ять, я вперше зустрівся з Ізет-пашею в конаку великого везіра, що проти мавзолею Фуад-паші. Він ще не встиг його залишити. Він почав пояснити причини свого виходу з кабінету.

Я йому сказав, що він зле зробив, подавшись в одставку і що йому треба було всіма силами протистояти утворенню кабінету Тефік-паші. Я жадав, щоб він знов взяв на себе утворення кабінету. Ми докладно обмірковували становище і навіть визначили склад нового кабінету.

Після зроблених в конаку великого везіра постанов ми розпочали роботу, кожен у своїй ділянці. Найважливішою річчю було скинути кабінет Тефік-паші. Я старався зав'язати контакт з депутатами і перш за все — з моїми приятелями. Я познайомив їх з моєю точкою зору і просив переказати її іншим впливовим депутатам. Завдяки допомозі друзів, я перший раз зайшов до парламенту на Фундиклі; я був у цивільній одежі.

Того дня парламент мав голосувати за довір'я кабінетові Тефік-паші. Треба було, щоб парламент відмовив того довір'я. В розмовах з депутатами багато висловлювали побоювання, що це спричинило б негайний розпуск парламенту.

— Коли ж, казали вони, ми голосуватимем кабінетові Тефік-паші довір'я, ми виграємо час, протягом якого можна буде багато зробити.

Я був певен, що парламент буде розпущений, і ніким як Тефік-пашею, яко великим везіром. Але перед тим йому потрібний був вотум довір'я, щоб законно стати до виконання обов'язків великого везіра.

Після палких дискусій в кулуарах, в однім салоні зібралося чимало депутатів і зажадали від мене, щоб я довів справедливості моєї точки зору. Я коротко висловив їм мій погляд на становище держави і на те, що, на мою думку, треба було чинити в цім становищу; висловився за те, щоб кабінетові Тефік-паші відмовити довір'я.

Всі погодилися на мою думку і поспішилися до залі засідань, куди кликав їх дзвоник голови. В одній ложі я став дожидатися

наслідків голосування. Голосування було по-іменне. Кабінет Тефік-пані більшістю голосів дістав вотум довір'я.

Не хочу казати неправди: мене вразили наслідки голосування.

Мені здавалося, що мою думку підтримувала більшість, серед якої були і впливові депутати. Але не треба дивуватися, що такий салат, як я, стоявши одалік парламенту, не знав, що депутатські настрої піддані таким несподіваним і хутким змінам.

Мені не хотілося більше дожидати і я віддалився. Зараз після цього я позвонив до султанського палацу і попросив аудієнції в Вахит-ед-дина.

Мені здавалося, що буде добре, коли я з ним поговорю. Я зважився говорити одверто і висловити, що належало діяти в нашій становищу. Я мав надію прихилити султана до таких дій. Все це я сказав Наджи-бею, який по своїй посаді при дворі пішов просити для мене аудієнції.

Вахит-ед-дин, що умів крити свої дійсні наміри, звелів переказати мені, що зустрінеється зо мною на селямліку. Треба було ждати до п'ятниці, але іншої ради не було.

В п'ятницю я пішов на селямлік. Після служби божої Вахит-ед-дин попросив мене до окремого салону на розмову, яка всім, що дожидалися султанського виходу, здалася дуже довгою.

Дійсно, розмова була довга, але висловлене в ній можна переказати кількома словами. Коли я спробував з'ясувати султанові дійсне становище, він дуже спритно перепинив мене питанням:

— Я певен, що командир і офіцери дуже діймають тобі віри. Чи можеш ти ручитися, що зо мною не вчинять нічого злого?

Я не міг зміркувати, до чого він хилить, і сам запитався:

— Хіба ваша величність дістали відомості про які небудь намісли проти вас?

Він закрив очі. Не відказав нічого, тільки повторив своє питання.

Я сказав:

— Що правда, я тільки в Константинополі два дні і поки ще не орієнтувався в тутешніх настроях. Але не думаю, щоб були які-небудь причини, що могли б підняти проти вашої величності командирів і офіцерів. Тому можу вас запевнити, що нема жодних підстав на ваші побоювання.

Він дуже змішався.

— Я маю на увазі не тільки сьогоднішній день, а й завтрашній.

Ці слова збудили в мені підозрення, чи не готує султан на найближчий час чогось такого, що могло б обурити проти нього патріотичну честь армії і офіцерів. Виходило, що його величність хоче мене обманути і використати як своє знаряддя, заслонившись моєю особою від ворожих йому настроїв. Я роздумував, яким способом дати йому зрозуміти, що я вгадав його план. І чи буде добре, коли я дам йому це зрозуміти?

Цей чоловік рішив уже давно. А нам доводилося мати до діла з людьми, які не розуміли нашого становища. Крім того, ми не мали а ні часу, ні змоги своєчасно розпочати роботу.

Султан розкрив очі і кінчив аудієнцію такими словами:

— Ви розумний командир. Я певен, що ви заспокоїте своїх колег.

Я залишив салон з розпачем. Я зауважив, що люди, які дожидали виходу султана, кидали допитливі погляди на мене. Я не розумів їх значіння і аж через два дні довідався про всі секрети. Що ж сталося за ці два дні. Парламент був розпущений.

Пізніше я довідався, що ходила поголоска, ніби під час моєї розмови з Вахит-ед-дином говорилося про розпуск парламенту; ніби я годився на розпуск і навіть давав згоду в імені цілої армії, ніби я радив султана як від себе так і від колег.

Я був занадто занепокоєний нашим становищем і тому не міг віддатися боротьбі з інтригою, коли проєкт другого кабінету Іззет-паші не здійснився.

Сидячи в своїй квартирі на Шишлі, я обдумував нову ситуацію. Улиці столиці були повні озброєного союзного війська. Голубі води Босфора гойдали тяжкі величі військових кораблів, яких гармати грозилися на всі боки. Ніхто без крайньої потреби не виходив з дому. Щоб увійти підозріння й переслідів, люди як тіні перебігали по-під стінами. Не вважаючи на всі заходи обережності, на вулицях відбувалися дикі сцени. Константинопіль був ніби розчавлений величезною вагою. По цілому місті чути було ворожу мову, виднілися ворожі прапори й багнети, панували ворожі настрої.

І хіба не дивно, що про все те знайшлися люди, які вірили в незалежність народу, в можливість утворити незалежний уряд?